УДК 82-95

Альберт Фәтхи

ГАБДЕЛҖӘББАР КАНДАЛЫЙ ШИГЫРЬЛӘРЕ ҖЫЕНТЫГЫ

В настоящей статье представлено научное исследование известного археографа и библиографа Альберта Саитовича Фатхиева (1937–1992), написанное по поводу выхода в свет сборника стихов Габдельджаббара Кандалыя (1960). Сокращенный вариант данной работы был издан в 1961 г. в журнале «Совет әдәбияты», полный текст научной статьи публикуется впервые.

Ключевые слова: Альберт Фатхи, татарская литература, Габдельджаббар Кандалый, рукописи.

Кереш сүз

Татар тарихына кагылышлы яңа материаллар эзләү һәм билгеле булган фактларга таянып яңа концепциялар тәкъдим итү, халкыбыз мирасын өйрәнү һәм аның тарихын барлау да иң мөһим бурычларыбызның берсе булып кала. Ни өчен дигәндә, вакыт үтү белән өлкән коллегаларыбызның архивлары да бәһасыз милли мирасның кадерле һәм аермасыз өлешенә әверелеп бара. Белгәнебезчә, күп кенә җитди язмалар үз вакытында фәнни мәйданга чыкмыйча архивларда ята. Бигрәк тә совет заманында төрле-төрле сәбәпләр аркасында шактый гына китап-мәкаләләр басылмыйча, татар фәненең үсешенә үз өлешен кертә алмаганнар. Алар арасында Габдрахман Таһирҗановның Ленинград университеты фарсы кульъязмалар тасвирламасы, Җәүдәт Алмазның «Кыссайи Йосыф» дигән тәнкыйди тексты һәм Зәйнәп Максудованың биобиблиографик белешмәсе кебек фундаменталь хезмәтләр һаман да дөнья күрә алмыйлар. Мөхтәрәм археограф Альберт Фәтхинең дә фәнни язмалары шул исәптән.

Галимнең тәрҗемәи хәле һәм фәнни эшчәнлеге берникадәр яктыртылды инде[1]. Шулай да, Альберт Фәтхи калдырган бихисап фәнни язмаларның әһәмияте әле тиешенчә танылмый. Минем фикеремчә, галимнең архивы белән тирәнтен танышмыйча, Казан дәүләт университының китапханәсендәге Көнчыгыш секторында саклана торган кульъязмаларны тулаем аңлап бетереп булмый. Фәтхинең бай тәҗрибәсенә таянып, аңа ышанып, ул күрсәткән юл белән Көнчыгыш секторындагы коллекцияне өйрәнүне дәвам итәр-

[1] Альберт Фәтхи: мәкаләләр һәм истәлекләр / төзүче Р. Мәрданов. Казан: Тамга, 2007; *Ахунов А.* Тропинка к книге: Археограф и библиограф Альберт Фатхи // Казань. 1999. № 12. С. 77–78; *Бостанов Ә.* Татар археографы Альберт Фәтхинең шәхси архивы // Фәнни Татарстан. 2015. № 1. Б. 112–126; *Госманов М.* Каурый каләм эзеннән: археограф язмалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. Б. 46–55.

гә тиешбез, югыйса без Альберт Фәтхи эшләгән эшне кабат башкарырга мәҗбүр булабыз.

Түбәндә тәкъдим ителгән мәкаләдә Альберт Фәтхинең эшләү рәвеше, аның фәнни тел үзенчәлекләре һәм карашлары яктыртыла. Аның башка күптөрле язмалары кебек, бу мәкаләнең дә язмышы бик аяныч. Автор, 1960 елда ук, Хатип Госман һәм Җәүдәт Алмаз тарафыннан бастырылган Габделҗәббар Кандалый шигырьләр җыентыгына рецензия шәкелендә бер язма әзерли. Аның Фәтхи архивында берничә кульязма һәм машинкада җыелган нөсхәсе билгеле. Нәтиҗәдә, бу текст, гади бер рецензия форматыннан үсеп, бай эчтәлекле, мөстәкыйль фәнни хезмәткә әверелде. Безгә мәгълүм булмаган сәбәпләр аркасында, ни кызганыч, тулы текст беркайчан да нәшер ителмәде. Нәтиҗәдә, Фәтхинең тәнкыйди мәкаләсе өч битлек язмага сыйдырылып, кыскартылып бирелде[1].

Галимнең архивында табылган мәкалә[2] ул бастырган кульязма тасвирламаларында берникадәр чагылыш тапса да[3], аның тулы текстын басмага чыгару гаделлеккә туры килер иде, чөнки Габделҗәббар Кандалыйның соңрак чыккан шигырьләр мәҗмугасында да[4], шулай ук шагыйрьгә багышлаган махсус мәкаләләр җыентыгында да[5] [Габдельджаббар Кандалый...] Альберт Фәтхи керткән өлеш һәм аның табышлары искә алынмый.

Әлфрид Бостанов

Соңгы елларда элекке әдәбиятыбызның идея-художество кыйммәтенә ия булган истәлекләрен өйрәнү, киң массага җиткерү өчен бастырып чыгару эше бераз җанланып китте һәм нәтиҗәләрен күрсәтеп тора. Менә безнең кулда шундыйлардан берсе – Габделҗәббар Кандалыйның XIX йөзнең I яртысында яшәгән һәм иҗат иткән татар шагыйренең җыентыгы[6].

Әле күптән түгел генә Кандалый иҗаты буенча гыйльми эзләнүләрдәге соңгы ике ел эчендәге яңа табышлар хакында «Совет әдәбияты» журналында Х. Госманның зур мәкаләсе һәм шагыйрьнең яңа билгеле булган шигырьләре белән танышкан

[1] *Фәтхи Альберт.* Габделҗәббар Кандалый җыентыгы // Совет әдәбияты. 1961. № 3. Б. 144–147.

[2] Казан федераль университетының фәнни китапханәсенең Көнчыгыш секторы. 6 ф., 96 с.б., 147 кгз. (анда мәкаләнең берничә кульязма һәм басма варианты саклана).

[3] Кульязмалар тасвирламасы. XII чыгарылыш. Татар әдипләре һәм галимнәрнең кульязмалары. Өченче бүлек / төзүчесе Альберт Фәтхи. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1968. Б. 52–57.

[4] *Кандалый Габделҗәббар.* Шигырьләр һәм поэмалар / төзүчесе Миркасыйм Госманов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988.

[5] Габдельджаббар Кандалый: через призму современности / Ф.Ф. Хасанова, Л.Ш. Давлетшина; под ред. Р.Ф. Харрасовой. Казань: ИЯЛИ, 2015.

[6] *Кандалый Г.* Шигырьләр / төзүчеләре: Хатип Госман һәм Җәвад Алмаз; редакторы А. Гумеров. [Казан]: Татар. кит. нәшр., 1960. 186 б.

идек[1]. Бераз элегрәк Кандалый шигырьләре «Татар поэзиясе антологиясе» һәм М. Гайнуллинның «Татар әдәбияты. XIX йөз» исемле дәреслек-хрестоматиясендә дә бастырылдылар. Әмма болар гына җыентыкка мохтажлыкны каплый алмый иде. Кандалыйның тормыш һәм иҗат юлы буенча күп еллык тикшеренүләргә йомгак ясый торган, киң катлау укучылар өчен чыгарылган аерым җыентыкның кирәклеге күптәннән сизелә иде һәм моның өчен бөтен шартлар да күптән өлгереп җиткән иде инде. Менә, ниһаять, күптән көтелгән китап күз алдыбызда.

Кандалый хакында төрле чыганаклардан безгә шушы мәгълүматлар анык билгеле: Габделҗәббар Габделмәҗит улы Кандалый (1797–1860) бары шигырь язу белән генә көн иткән кеше булмаган. Ул, төрле мәдрәсәләрдә гыйлем эстәп йөргәннән соң, кайтып, үзенең туган җирендә – Самара губернасы Иске Кандал авылында (хәзерге Ульянов өлкәсендәге Иртуган исемендәге авыл) мулла булып торган. Мәдрәсәләрдә йөргәндә үк көчле рухы, сыешмас характеры һәм уй-тойгыларын шигъри сөйләмгә салып бирүгә һәвес булуы белән танылып өлгергән. Тынгы белмәс, омтылучан күңеле, ташып торган ихтыярына бик үк туры килми торган руханилык эшенә бәйләнгәч тә, тиз әсәрләнүчән йөрәгенең ялкынын баса алмаган: вакыт-вакыт авылындагы һәм тирә-юньдәге чибәр кызларга үзенең яшерен хисләрен уртаклашкан – үзе әйтмешли, «эчне өзерлек гыйшык бәетләре» һәм шулардан төзелгән гыйшык дәфтәрләре юллап торган. Безгә әнә шул шигырьләр «Сахипҗәмал», «Фәрхисөрур», «Бәдыйга һәм Бәгыйдә», «Фатыйма» һ.б. шигырь теркәмнәре (әдәбият тарихчысы М. Гайнуллин аларны поэмалар итеп карый) рәвешендә мәгълүм.

Аның шулай ук үзе тормыш алып барган тирәлекнең караңгы якларын фаш иткән шигырьләре булуы хакында да кайбер фактлар билгеле иде. Болар үз дәверендә күңелдән күңелгә үтеп, кулдан кулга күчерелеп – халыкта киң таралган булырга кирәк. Кандалыйның менә шуннан әдәбият дөньясына алып керелүе һәм әсәрләре бастырылуның шактый тарихы бар.

Аның шигырьләре, «Мелла Г. Кандалый иншасы» дип, анык күрсәтелгән хәлдә, иң беренче тапкыр 1887 елда Каюм Насыйри тарафыннан төзелгән «Фәвакиһ әл-җөләсаэ» китабында бастырылган. Бу текст әдәбият тарихчыларына – Кандалый иҗаты буенча тикшеренүчеләргә бердәнбер һәм төп чыганак булып килде һәм хәзер дә шулай булып кала, әдәбият тарихы буенча күзәтүләргә һәм гыйльми хезмәтләргә нигез булып тора.

Кандалыйның тормыш юлына караган мәгълүматларны киңәйтү һәм билгесез шигырьләрен эзләү юнәлешендә 1920 елларның азакларында шактый эш эшләнде – болар безгә журнал

[1] *Госман Х.* Габделҗәббар Кандалыйның яңа табылган әсәрләре // Совет әдәбияты. 1960. № 5. Б. 134–142; Г. Кандалый шигырьләре // Шунда ук. Б. 143–148.

мәкаләләре рәвешендә генә сакланып калган. Гыйльми Үзәк тарафыннан шагыйрьнең җыентыгын бастырып чыгару эшенә керешелсә дә, тормышка ашмый калган. Бераз соңрак, 30 нчы елларда Кандалый тормышы һәм иҗаты хакындагы мәгълүматлар мәктәп дәреслекләренә дә кертелеп өйрәнелә башлады.

Габделҗәббар Кандалый шигырьләренең әдәбият тарихчысы Б. Яфаров тарафыннан 1940 елларның башларында төзелгән җыентыгы да дөнья күрә алмый калды. Соңгы ике-өч ел эчендә, шагыйрьнең дөньядан күчүенә бер гасыр тулу уңае белән, Кандалый иҗаты буенча эзләнүләр тагын да җанланып китте һәм күңелле нәтиҗәләрен дә бирде. Моңарчы фән дөньясында Габделҗәббар Кандалый шигырьләренең гыйлем ияләренә тикшерү өчен чыганак булырлык кульязма күчермәләре билгеле түгел иде – ниһаять, берәүсе табылды. Бу дәфтәрдәге шигырьләр һәм Кандалыйның авылы, тирәюньдәге кешеләрнең мәгълүматлары тагын бер хәлне ачыкларга мөмкинлек бирделәр: Каюм Насыйрига кадәр үк, имзасы күрсәтелмәгән хәлдә, Кандалыйның кайбер шигырьләре С. Кукляшевнең «Диване хикаяте татар» (1859), «Рус география җәмгыятенең Оренбург Шөгъбәсе язмалары, I чыгарылыш» (1870), «Мәгъшукнамә» (1880) кебек җыентыкларда да басылган икән.

Кулыбыздагы китап, димәк, Кандалый шигырьләренең аерым җыентык итеп чыгарылган тарихта беренче басмасы булып тора. Җыентыкны төзүчеләр югарыда әйтелеп үтелгән бөтен материалларны исәпкә алганнар, текстка нигез итеп файдаланганнар һәм укучыга уңайлы, аңлаешлы рәвештә җиткерергә тырышалар. Тупланган шигырьләрнең бер өлешен, гәрчә болар эчтәлек һәм стиль ягыннан Кандалыйныкы икәне төгәл билгеле шигырьләргә бик якын торсалар да, хәзергә әле аларны аңа беркетерлек анык дәлилләр булмаганлыктан, «Г. Кандалыйныкы булуы ихтимал әсәрләр» дигән аерым бүлек итеп урнаштырганнар (173–180 битләр). Төзүчеләр, шигырьләрнең эчтәлек һәм стиль якларын исәпкә алып, кисәкләргә бүлгәннәр, исем биргәннәр, бу – шигырьләрне аңлауны җиңеләйтә.

Җыентыктагы шигырьләрдән фикере һәм аны сүзләрдә, шигырьдә бирү алымы үзенчәлекле булган һәм безнең төшенчәбездә бары аңарда – Кандалыйда гына булган шигърият дөньясы ачыла.

Бу «Сахипҗәмал», «Фәрхисөрур» кебек шигырьләрен үз тавышы, яңгырашы белән күңелгә ирештерүче җанлы Габделҗәббар. Аның күзе авылның конкрет бер шәхесенә – Сахипҗәмал исемле кызга төшкән. Кызның нәфис яратылышы, күркәм сурәте аның күңеленә кереп калган һәм шушы тойгы аны даими рәвештә күрешүгә, кавыштыруга карата сагышта тота. Гашыйк иясе – шагыйрь:

Казан дик кайната бези
Синең яшь сылу чагың, –

дип яза.

Матурлыкны сүз белән әйтеп бирүдә, тасвирлауда ул оста

сурәтләр таба. Кыз аның өчен гадәти соклану объекты гына түгел, ул аны үзенә каратырга, үзенеке итәргә тели. Бу ният аны тар хиссият кысаларыннан җәмгыятьнең киң тормышына алып чыга, яшәмәктәге тормышның реаль картинасына карашын юнәлтә һәм менә ул укымышсыз кеше, гади хезмәтче – бояр колының рәхәт күрмәс, «йөрәк маен сыздыра» торган көндәлек тормышын, күрешен, эшен бөтен ваклыклары белән гәүдәләндереп китә (мәсәлән, «Сахипҗәмал» төркеменнән «Наданга барсаң», «Шул ярыймы?...», «Аның кеби була күрмә» шигырьләре). Шунда ук, ярның бөтен игътибарын биләп алыр өчен, үзенең дөньяга карашынча әйбәт дип исәпләнгән, укымышлы кеше тормышының да кабарынгы, купшы, якты буяулар белән ясалган сурәтен бирә. Шулай итеп бер-берсеннән кискен аерылып торган күренешләрнең алмашынуы шигырьдә билгеле бер дәрәҗәдә киеренкелек тудыра, тирән кичерешләр уята. Ә бу исә шигырьләр төбәлгән затка – мәгъшукага тәэсир итү өчен шулай эшләнгән һәм бүгенге укучыга да тәэсирсез калмый.

Кандалый үзенең рухи халәтен төрле мизгелләрендә тасвирлауның чын остасы – әле талгын гына матур кызны беренче күргәндә алган тәэсирләрен сурәтли, әле кабынган хисләрнең, сагышның моңлы көен сызып ала, әле күрешергә ашкыну, түземе бетү хәлен өздерә, әле мәгъшукасының кыланышларын күңелендә тергезә, әле төшкә кавышуларының керүен тасвирлап китә, әле гыйшык чабының – «яман атының» илләргә таралуын сөйләп китә, әле аның хисләрен уртаклашмас кызның соңыннан аңа карамавына үкенүен чагылдыра, яки, хәтта, аның әнкәсеннән муллага бирүен теләп инәлүен тезеп китә. Вакыт-вакыт каргышлы тон да ишетелеп куя, бик сирәк кенә булса да хисләрен яшереп торткан хәлдә, коры акыл белән генә үгет-насыйхәт биреп куйган чаклары да була. Гомумән, «Сахипҗәмал», «Фәрхисөрур» кебек шигырьләрдән Кандалыйның әйтергә теләгән фикерне, куйган ниятне шигъри сүзләрдә җиткерү осталыгына ия булуы, чын шагыйрь икәнлеге күренә. Хәтта ул үзе үк осталыгын сизә:

Хатымга итмәгел тәгъна,
Укы бик сагына-сагына,
Ачылыр сер белән мәгъна,
Булыр язган кеби ташка.

Һәм күңелгә һичнинди рәхәтлек китерми торган «суык сүз»гә каршы чыга:

Суык сүз җангадыр агу,
Түгел бу файдасыз ләгу,
Елан кеби йөрәк чагу
Бик ошамас, и җанкәй лә.

Кандалыйның образлы фикер йөртү системасы, теле гаять бай. Аңарда, электән үк килә торган китап әдәби теле элементлары белән бергә, моңарчы иҗатчыларга әле бөтен хәзинәләрен ачарга өлгермәгән, татар халкының җанлы сөйләшү теле бөтен көч-куәте белән язмага ургыла. Бу ягы белән ул татар әдәби телен яңа нигезгә утыртуга башлангыч эшләрне кузгатып җибәргән шагыйрь. Бу тел халыкның мәкальләре, хикмәтле сүзләре һәм әйләнмәләреннән

тукылган бик тә образлы тел. Аңардагы «сырт каешын телеп алу», «камчы җүрмәсе ашату» (сугу, кыйнау), «сагыш киләбе сару», күңелнең «сары май тик эрү»е һ.б.ш. мәгънәле тел бизәкләре шигырьнең тәэсир итү көчен арттыра. Халыкчан сүзләрдән төзелгән җөмләләр һәм аның күптөрле формалары, кичерешле монологлар шигырьнең чын татарча аһәңле яңгырашын ишеттергән сыман була. Әмма җанлы сөйләшкә хас эшләнмәгәнлек, «чилек», хәтта вакыты-вакыты белән тупаслык та үзен сиздерми түгел. Әдәби телдә урын ала алмаслык, кирәксездән, бары шигырьнең форма җае, рифма таләпләре белән генә килеп кергән рус сүзләре (тутка, душка, мальчик, жар, горе, дура, чудо, так һ.б.), кайберләрендә гарәп-фарсы сүзләренең бераз чамасы артып китү (мәсәлән, «Я кояшсың яки айсың») кебек фактлар шигырьнең нәфислеген бераз ямьсезләтсә дә, болар гына Кандалый теленең төп агышын каплый алмыйлар. Ул халык теле хәзинәләренең иң тирәндә яткан катлауларын өскә, яктыга чыгаручы, кирәкле сурәт ясау өчен аны кабат тергезүче буларак безнең күңелдә кала. Нәкъ менә шушы үз заманында һәм гасыр буена популяр булуына төп сәбәпче булган булырга тиеш.

Җыентыкның 37–78 битләрендә нигездә соңгы вакытларда табылган яки Кандалыйныкы итеп карала башлаган шигырьләр килә. Безнеңчә, «Сахипҗәмал», «Фәрхисөрур», «Бәдыйга һәм Бәгыйдә» кебек шигырьләрне, иң билгеле һәм Кандалый өчен иң характерлы булуларын искә алып, җыентыкның башында бирергә дә мөмкин булыр иде. Җыентыкның бу баштагы өлешендәге шигырьләр Кандалый иҗаты турындагы төшенчәләрне тагын да киңәйтәләр. Шул ук гыйшкый эчтәлектәге шигырьләрнең матур гына үрнәкләре күренә («Шәфгый», «Гөлстанга», «Әминәгә», «Камиләгә»). Шул ук темага багышланган «Беләлмадым», «Җаным корбаның улсын», «Бер нәзарда», «Сән һәм бән», «Сәламнамә» шигырьләре дә гаять образлы булулары белән әсир итәләр. Бу өлештәге шигырьләрдә Кандалыйның тематика киңлеге, сурәтләү чараларының төрлелеге күренә. Менә «Җен иблистән дә битәрмен» шигыре – ихтыяр көче ташып торган егетнең үзеннән ятсынган тирәлеккә соңгы катгый монологы. Ә «Йөрепмез гафләтә һәр ан» шигыре исә мәдрәсә шартларында белем бирелмәүне, яшьләрнең надан калуга дучар ителүен тасвирлый. «Мулла белән абыстай» шигыре хезмәт ияләре җилкәсендә кәеф-сафа сөрүче сорыкорт муллаларны фаш итә. «Кара кол тик» шигыре бояр коллыгындагы мужик кызының – Җәмиләнең газаплы тормышын бик җанлы итеп гәүдәләндерә. Кандалыйның, олыгайгач, солдаттагы улына язган шигъри хатында баласын сагынуы үзәк өзгеч итеп тасвирланган («Газиз балам», «Бу хәрсәтдер бетер микән»).

Җыентыктагы шигырьләрдән Кандалыйның кыска-кыска гына, әмма бик тә тапкыр шигъри парчалары да булуы («Вакыт һәм

якут», «Кайгыга дәва», «Белсә һәм белмәсә», «Аерма» һ.б.) күренә.

Җыентыкны төзүчеләр бик зур текстологик эш башкарып чыкканнар. Текстлар тәнкыйть белән күздән кичерелгән һәм аеруча «Фәвакиһ әл-җөләсаэ»дәге кайбер төгәлсезлекләр, бигрәк тә хәреф хаталары бетерелгән, аңлаешсыз урыннары ачыкланган. Татарның элеккеге язуында – искәлифтә язылган текстны хәзергегә күчергәндә текстның бөтен якларын (мәгънәсен, шул заманча әйтелешен) исәпкә алырга тырышалар һәм шуңа күрә, шигырьнең оригиналдагы аһәңле яңгырашы хәзерге көн укучысына ирешә. Бөтен текстның мәгънә ягына игътибар биреп укылышның (хәзергегә күчерүнең) менә бер мисалы:

Төшемдә Парау илендә
Ки сәйран иттем оҗмахта,
Барып анда сәнең илә,
Ки сәйран иттем очмакта.

Мондагы рифмадаш сүзләр – «оҗмах – очмак», «Фәвакиһ әл-җөләсаэ»дә (578 бит) бер үк төсле язылган. Монда, алдагы строфаларда җилгә утырып оҗмахка очып бару турында сүз баруын искә алганда, төзүчеләрнең икенче рифмадан сүзне «очмакта» рәвешендә укулары игътибарга лаеклы.

Әмма, мондый зур эшләрне башкарганда хаталарсыз үтеп чыгу кыен булганлыктан, текстта хәреф хаталары шактый гына күп киткән. Мәгънәгә зыян китерә торган кайберләрен күрсәтми үтми булмас:

Киталмас, никадәр сузсаң
«Мәңа кил», ди-ди, кул гына
(110 бит)

«Фәвакиһ әл-җөләсаэ»дә (573 бит) монда «Йитә алмас» сүзе килә һәм ул, һичшиксез, дөрес булырга тиеш.

Басылган: *Тузан, кер, зәррәгә орлык* (118 бит). Дөресе: *зөррәчә* («Фәвакиһ әл-җөләсаэ», 576 бит).

Басылган:

Ошамас үзеңә ярап,
Рәҗәпләр сүзенә карап,
Була күрмәсенә харап,
Сүземне тот, и җанкәй лә
....
Рәҗәпләр сүзенә оедың,
Ки бер мәхәббәтең койдың
(119 бит)

Дөресе:

Ошасам үзеңә ярап
....
Ки бар мәхәббәтең җуйдың.
(«Фәвакиһ әл-җөләсаэ», 577 бит)

Басылган:

Мәхәббәт булмасын барган йирендә,
Сафалар сөрмә һич барган йириндә
(161 бит)

Дөресе:

Сафалар сөрмә һич барган ирәндә
(«Фәвакиһ әл-җөләсаэ», 579 бит)

Басылган:

Уенны уйнай алмас дин уенча
(162 бит)

Дөресе:

Уенны уйнай алмасын уенча.
(«Фәвакиһ әл-җөләсаэ», 580 бит)

Укылышта бердәмлек сакланмаган урыннар да очрый:

Сәламемне ***тикергәнсен***
Сахипҗәмал абыстайга
(98 бит)

Ничә кәррә язам пуштым,
Сәңа ***тигермәге*** *куштым.*
(111 бит)

Бүгенгәчә җанлы яңгырашны бирү ягыннан соңгысы ятышлырак һәм килешлерәк булса да, тарихи якны искә алып беренчесендәгечә калдыру әйбәтрәк булыр:

Нисән сән аңа килмәйсән?
Колакка сүзен алмайсән,
И белмисән лә, белмисән,
Бик үк төядер, ай-һай ла.
(98 бит)

Башка грамматик формаларның (килеш, зат кушымчалары) бирелешендә дә төрлечә киткән урыннар бар. «Белә алмадым», «түзә алмадым» формасындагы кушма фигыльләрнең кушылып язылышында да бердәмлек юк: «белалмадым» (37 бит) – «беләлмассың» (117 бит), «түзәлмадым» (103 бит).

Бу формадагы фигыльләрне бербөтен итеп биргәндә, безнеңчә, яки морфологик принципны кулланып, икенче сүзнең кушылмаган хәлдәге язылышын сакларга (белалмадым, түзалмадым), яки бөтенләй халык әйтелешенә ияреп, сингармонизмга буйсындырырга (беләлмәдем, түзәлмәдем) кирәк – икесенең берсен канунлаштыру турында уйлап карарга ярый.

Җыентыкның ярдәмче аппараты да уңайлы эшләнгән – аңлаешсыз сүзләргә аңлатмалар бирелгән. Китапның азагында һәр шигырьнең чыганагы күрсәтелү дә җыентыктан алырга мөмкин булган мәгълүматларны киңәйтә.

Китаптагы Х. Госман тарафыннан язылган кереш сүз (4–34 бит) Габделҗәббар Кандалыйның тормыш һәм иҗат юлы, әсәрләренең бастырылу тарихы турында тәфсилле мәгълүмат бирә, татар әдәбияты, аерым алганда поэзия тарихында Г. Кандалый иҗатының тоткан урыны тикшерелә. Автор монда, кайбер әдәбият белгечләре кебек, җиңел юлдан – билгеле фактларны коры теркәү яки аларга берьяклы бәя бирү юнәлешендә китмәгән. Мәкалә укучыны бөтен күңеле белән Кандалый поэзиясенең фикер һәм хис, мәгънә һәм нәфислек дөньясына алып кереп китә. Кандалыйның идея-художество дәрәҗәсе Идел буе төркиләренең борынгы әдәбияты һәм татар әдәбиятының үсеше фонында карала. Идея һәм сурәтләү чараларының үсешен күзәтергә мөмкинлек бирә торган күп фактлар нигезендә, тикшеренүче төп игътибарны Кандалый иҗатындагы яңалыкка юнәлтә. Кандалый иҗатындагы яңалыкны аллачыл принципларны җиңеп, кешечел принциаларны куәтләп, үстереп җибәрүендә күрә (11 бит).

Кандалый кешенең матурлыгын җырлаучы шагыйрь булуы, аның кешене имгәтә торган коллык тәртипләрен реаль картиналарда гәүдәләндерүе, дөньяга карашындагы чикләнгән яклар турында да нигезле күзәтүләр бар. Кандалыйның шагыйрь буларак осталыгы, шигырьләренең сәнгатьчә эшләнү үзенчәлекләре тикшерелә, элгәреге әдәбият һәм халык иҗаты белән бәйләнешләрен, образлар күчемлелеген раслый торган күп фактлар китерелә.

Китапның тышлыгы да ярыйсы гына матур эшләнгән, тик, китапның аркылысы җәенкерәк

булу сәбәпле, килеш-килбәтенә бераз зыян килгән, ямьсезләнгән. Шәкелен гадәти китаплар шикелле җыйнаграк иткәндә яхшырак булган булыр иде.

Китаптагы күрсәтелгән вактөяк кимчелекләр генә аның кыйммәтенә һич зыян китерә алмыйлар. Җыентык, һичшиксез, киң катлау укучылар өчен уңайлы һәм җәлеп итәрлек итеп төзелгән. Ул Кандалый иҗатын туплау һәм тикшерү буенча күп еллык хезмәтләргә нәтиҗә ясый һәм шагыйрьнең иҗатын бербөтен итеп күз алдына бастыра – шунысы белән ул укучыларга, шагыйрьләргә кызыклы материал бирер һәм алдагы гыйльми эзләнүләргә нигез булып торыр.

Бу китапны чыгаруы белән Татарстан китап нәшрияты XIX гасырның II яртысыннан элгәреге әдипләребезнең (югыйсә, бездә классик мирастан моңарчы XIX гасырның II яртысында яки аннан соңгы – XX гасыр башларында иҗат иткән әдипләребез әсәрләре генә басылып килә иде) дә аерым җыентыкларын бастырып чыгару эшен башлап җибәрә. Бу һәрьяклап игътибарга лаеклы эш һәм бу юнәлештә XIX йөздә генә туктап калмый, тарихның тагын да элгәрерәк дәверләренә төшү, ул дәвер истәлекләрен дә дөньяга күрсәтүдә Кандалый җыентыгының кул арты җиңел булсын иде, диясе килә.

Җай чыкканда бу китап басылып ятканда билгеле булган Кандалый иҗатына бәйләнешле кайбер материалларны китереп үтү артык булмас.

Югарыда аңлашылганча, фән дөньясында Кандалый шигырьләре күчерелгән берничә генә язма истәлек (Зирекле Куак дәфтәре һәм җыентыкны төзүчеләр искә алган, аерым куллардагы бер-ике күчермә) билгеле һәм файдаланыла иде. Казан университетының Н.И. Лобачевский исемендәге Фәнни китапханәсенең Көнчыгыш кулъязмалары секторындагы татар язма истәлекләренең әле тикшерелмәвен искә алганда, болар аркасында да Кандалыйга бәйләнешле материаллар булу мөмкин иде һәм, чыннан да, төрле язма җыентыкларны күздән кичерү нәтиҗәсендә, Кандалый шигырьләренең уннан артык күчермәсе булуы беленде.

Бу күчермәләр шагыйрьнең популярлык казануына, кулдан кулга күчерелеп йөртелүенә тарихи таныклык булып торалар, билгеле текстларга кайбер анык-лаулар кертәләр.

Төрле эчтәлектәге материаллар теркәлгән ике җыентык эчендә «Шәфгый» шигыренең күчермәләре бар. Беренчесе 699 т (4039) номеры белән саклана торган бу җыентык 10,5×16 см зурлыкта, төрле вакытта төрле кешеләр тарафыннан язылган төрле эчтәлектәге язулы кәгазьләрнең теркәлмәсеннән гыйбарәт. Кәгазе күкшел-зәңгәрсу, бик искергән, каралган, таушалган, җыентыкның ахыргы кәгазьләренең почмаклары ертыклы. Җыентык төркичә (элекке татар әдәби телендә) шигырьләр белән ачыла, аннан соң «Хасияте чәй» исеме астында әдәбият тарихчылары тарафыннан авторлыгы Г. Кандалыйга нисбәт бирелә торган билгеле «Чәй бәйте» күчерелгән (2б–3а кәгазьләрдә). Өченче урында:

Китәм имди, сәламәт бул,
Ки тәхсыйл гыйлемчөн мән кол,

дип башлана торган авторы билгесез бер шигырь.

Кандалыйның Шәфгый исемле кызга атап язган шигырьләре җыентыкның дүртенче урынында килә.

Моннан соң җыентыкка «Шорут әс-салат» исемле гарәпчә бер әсәр, «Каһарман Катыйль» кыйссасының башы, фарсыча бер көйле әсәрнең башы, төрекчә «Карабаш тәҗвиде», догалар һ.б. кертелгән. Җыентыкның бер төшендә дә кисәкләренең кайда, кайчан, кем тарафыннан күчерелүе турында мәгълүмат юк. Кандалый шигырьләре күчерелгән өлеше XIX гасырның урталарында язылган булырга кирәк.

Кандалый шигыре:

Сәламләр әйләдем, Шәфгый,
Сәламәт итсен ул әгъла[1]*,*
Тулун ай дик йөзең кыйлсын
Һәмишә көн бә көн әҗла[2]

дигән строфа белән башлана.

Бу шигырьне Кандалыйның басмага әзерләнгән шигырьләр җыентыгындагы тексты белән чагыштырып караганда, бу күчермәдә кайбер артык строфалар күренә. Мәсәлән, мәгъшукасының буй-сын нәфислеген гәүдәләндерә торган:

Билең нечкә, буең һәм төз,
Тәнең саф гуяки акбүз,

дип башланган строфадан соң шушы ике строфа китә:

Гаҗәптер, белегез анча,
Ләбең ләгыйль[3]*, дешең гонча*[4]*,*
Юк ирди күрәсем бонча,
Күрүбән күп кәмаләти[5]*.*
Үзең сылу, йөзең күркәм,
Нәчә дисәм дә улыр кәм,
Язарга йитмәер дә һәм
Кәгазь – кара мәкаләти[6]*.*

(5б кәгазь)

Гыйшык газабыннан шагыйрьнең хыялланып Мәҗнүн хәленә төшүе белдерелгән юллардан соң язмада:

Сәнең өчен, әя җаным,
Тәнемдә калмады каным,
Бетептер дәрде дәрманым[7]*,*
Күрчәк ошбу халәти,

дигән строфа килә.

Авторның Шәфгыйга гыйшкыннан җаны өзгәләнүе, сагышын тасвирлаган җиде строфа да басма текстта юк. Боларның берсендә шагыйрьнең образлы фикер йөртү системасында сөйгән ярының җанлы сурәтен ясау омтылышы чагылып китә:

Әгәр улса иде мокътәд[8]*,*
Сурәтләр кыйлмага остад,
Сурәтеңне ясап һәфтад[9]*,*
Идәрем халкара мәшһүр.

---

[1] Әгъла – бөек (бу урында Аллаһ күздә тотыла).
[2] Һәмишә – һәрвакыт; көн бә көн – көннән-көнгә; әҗла – матуррак, нурлырак.
[3] Ләбең ләгыйль – иренең кызыл якуттай.
[4] Гонча – чәчәк бөресе.
[5] Кәмаләт – камиллек, җитешлек, тулылык, бөтен яктан килгән.
[6] Мәкаләт – сүзләр.
[7] Дәрд – газап, авыру, сагыш; дәрман – дәва, дару.
[8] Мокътәд – үзе артыннан ияртә алырлык, үрнәк булырлык кеше, җитәкче, баш кеше.
[9] Һәфтад – җитмеш (тапкыр).

Басмада текст:

Колак салып ишет, Шәфгый,
Ки сөйләем сәңа бер дөш,
Ирәм багында ирмеш сән,
Ки сайрарсың булып бер кош,

дигән строфа белән өзелә (51 бит), димәк нигез итеп алынган язма нөсхәдә дәвамы, азаккы өлеше булмаган. Ә бу күчермәдә исә дәвамы шушы рәвештә китә:

Сүземне сөйләем баштыйн,
Хәбәр биреп каләм каштыйн,
Гашыйк улып кече яшьтин,
Йөрер ирдем улып сәрхуш[1].

Кыныңыздин китәр чакта,
Илеңездин[2] *үтәр чакта,*
Өеңезгә йитәр чакта,
Үтәр ирдем улып мәдһуш[3].

Сагышында нәчә елым,
Үтәр ирде, әй былбылым,
Илеңездин иде юлым,
Сәне белсәм иде дип туш[4].

Гыйшыкны дотып эчтә,
Йокым килмәс иде кичтә,
Дәхи көндезләрем һич тә,
Сагыштин булмадым мән буш.

Ки бер кичне оер ирдем,
Йокымда билә[5] *төш күрдем:*
Һавадин кош булып йөрдем,
Сәзә варып имешмен уш.

Варым иркән очып ялгыз,
Сәне эстәп, әя мәхбүб,
Юлымны язган имешмен,
Буран чыгып, улып мәхҗүб[6].

Бу кулъязмада шигырь шунда өзелә. Икенче күчермә дә шул ук Шәфгыйгә багышланган шигырьдән гыйбарәт. Монысы 238 т (2707) номеры белән саклана торган, 11×17,5 см зурлыкта 24 кәгазьле (48 битле) җыентык эчендә. Инвентарьга һәм каталогка: «Фәтхулла. Халык арасындагы хыялый хикәяләр» дип теркәлсә дә, асылда ул төрле шигъри һәм прозаик материалларны эченә алган җыентык. Алар арасында да бер бәет, догалар, Мөхәммәд белән яһүдиләрнең сугышын тасвир итүче көйле хикәя өзеге, сукыр солдат турында халык әкиятенең азагы бар. Җыентыкта, тәртип ягыннан бишенче буларак, «Илаһи бәйте гыйшык» исеме астында, Кандалыйның Шәфгыйга багышланган шигырьләре килә (26–38 битләр). Моннан соң «Удельный бәете», Таз турында халык әкияте, берничә вак көнчыгыш хикаяте китә. Җыентыкның кайда, кайчан күчерелүе күрсәтелмәгән, тик 38 нче биттә генә мелла Исхак өчен Фәттәхетдин исемле кеше тарафыннан күчерелүе турында мәгълүмат бар. Күчермә XIX гасырның урталарында эшләнгән булырга кирәк. Җыентык Татарстанның Балтач районында табылган. Күчерүче үземе, әллә җыентык итеп теркәүчеме, әллә башка берәүме – һәр биткә дә һинд цифрлары куеп чыккан, Кандалый шигырьләре шул тәртипнең 20–28 битләренә туры килә.

[1] Сәрхуш – әсәрләнеп, кәефләнеп йөрү.
[2] Ил – бу урында: авыл.
[3] Мәдһуш – курку, шүрләү.
[4] Бу сүз каты т (той), вау, ше хәрефләре белән язылган. Мәгънәсе аңлаешлы түгел. Русча точь сүзе түгелме икән.
[5] Билә – болай, мондый.
[6] Мәхҗуб улу – капланып калу (адашу).

Шигырь беренче күчермәдәге шикелле үк башлана, тик монысында тарихи конкрет бер шәхеснең – Кандалыйның мәгъшукасының исеме – «Шәфгый» урынына гомуми төшенчәне тәгъбир итүче «җаный» сүзе куеп чыгылган. Шигырьдәге Кандалый җирлегенә генә бәйле бу моментның алыштырылуы бу шигырьне башка мәгъшукаларга да каратырлык итәргә теләүдән, яратыштырырга тырышудан килеп чыккан булырга кирәк. Бу хәл бөтен күчермә буйлап үтә. Күчермәнең орфографиясендә дә кайбер үзгәлекләр күренә. Мәсәлән, беренчесендә «тулун ай» диелгән булса, монысында «тулан ай» рәвешендә язылган. Беренчесендә

Авазың итде былбыл дик,
Идеп фазлы гыйнаяти, –

рәвешендә дөрес язылган булса, икенчесендә ачык беленеп тора торган төгәлсезлекләр җибәрелгән:

Авазың диде былбыл дик,
Идеп фаслы гыйнаяти
(27 яки XXI бит)

Башка урыннарда да кайбер аерымлыклар күренә. Беренче күчермәдәге уртадагы 13 строфа монысында төшеп калган, ягъни:

Улып мән инди Мәҗнүн дик,
Идеп гыйшык хыяләти, –

дип тәмамлана торган юлдан соңгы строфадан башлап, /72/

Сүземне сөйләем баштыйн,
Хәбәр биреп кара каштыйн, –

дип башлана торган юлларга хәтле булган строфалар бу нөсхәдә юк. Әмма монысының безнең өчен кыйммәтле ягы – тегесендә тасвирлана башланган төшнең дәвамы булуда. Шулай ук, төшне тасвирлар алдыннан килгән строфалар рәтендә дә, беренче күчермәдәге белән чагыштырганда, монда бер артык строфа бар,

Сәне белсәм иде дип туш –

дип тәмамланган строфадан соң килә.

Юлыгып берничә ирләр,
«Ки канда варасән», – дирләр,
Дидем: «Соң бу каю йирләр,
Юлым яздым улып һәмйуб.

Берсе: «Соң, – диде бәңа, –
Каю юлдыр кәрәк сәңә?»
Ишедәчәк идем кана:
«Ирәм багынадыр мансуб»[1].

«Бу Шаһбан падишаһ тагы,
Моның алда ирәм багы».
Бакарсам сул белә сагый[2]*,*
Ирәм багы ирер мәкъруб[3].

Күрәм ки багы ирәмдер,
Әчидә яхшы хәрәмдер[4].
Бизәнеш бу кадәр имеш, /73/
Күңел яратку дик мәргуб[5]

Шушы юллар белән 24 ле һинд цифры куелган бит тәмам була. Гәрчә моннан соңгы битнең «көлсәнә» сүзе белән башлануы күрсәтелсә дә – ул зәңгәр карандаш белән кемдер тарафыннан сызылган – һәм һиндчә бит исәбе

[1] Мансуб – нисбәт, бәйләнеш. Бу урында: юлым.
[2] Сагъ – уң. Уңга-сулга карасам.
[3] Мәкърүб – якында, ерак түгел.
[4] Хәрәм – өйнең хатын-кыз ягы яки хатыннар гына тора торган өй, гарем.
[5] Мәргуб – әйбәт, яхшы эшләнгән.

дөрес барса да, моннан соңгы бит төшкән булырга кирәк, чөнки икенче бит күрсәтелгән сүз белән башланмый, сүз сөрешендә дә оч очка ялганмый. Ул бит (31 яки XXV) шушы строфалар белән башланып китә:

Хисап итдем – улдым хәйран,
Әя җаный, ки бу эшдин.
Кичә ятсам чыга белмәс,
Буең – төсең сәнең һушдин. /74/

Я сурәт кыйлгучыларга,
Сәнең өчен варыйм микән,
Сөеп йөргәнләрең, җаный,
Китә белмәс күз алдымдин.

Әнҗерә иленең[1]…
Сылу йөзлүк, нәзек биле,
Нитә тикермәйдер сәңа
Сәламемне саба йиле.

Моннан соң шул ук рухта тагын 22 строфа күчерелә. Шагыйрь боларда да бөтен көчен мәгъшукасының күркәм сыйфатларын тасвирлауга куя, аны үзенә каратырга тели. Образлы фикер йөртү системасында артык яңа сурәтләр, бизәкләр ялтырап китмәсә дә, Кандалый поэзиясе өчен гадәти образлардан да шигырьнең бик тә нәфис үрелүе сизелеп тора:

Нәчә мәдх илә язсам да,
Төсең-буең, әя җаный,
Гыйшыкың утыда һәргиз[2],
Табалмадым дәва рәфгый[3].

Нәчә мәдх әйләсәм[4] бетмәс,
Гакыл дәхи фәһем итмәс,
Кәгазь дә һәм кара йитмәс,
Язарга сорасаң, җаный

Ефәк сакчле башың иму,
Яңа айдай кашын иму,
Һәм унбишдә яшың иму,
Нә мәдх илә идәм дәфгый[5]

Ак энҗү кеби дешеңе,
Сәйре әҗна[6] йөрешеңе,
Ак алмадай йитешеңе,
Каю берен язам җаный.

Билең нәзек, буең тулы,
Үзең гөлдәй, йөзең айдай,
Күрәчәк сабрымы алды,
Дәвалар йитмәер нәфкый[7].

Шикәр – бал дик делең иму,
Дәхи нәзек билең иму,
Йитеш игәкең иму, –
Каю берен язам җаный.

Йөзен тулан айдай,
Ике кашың ике майдай[8],
Сачең тарафы исәң, малай,
Булыр гуя карар нәгый[9].

Тулсаң буең, әя җаный[10]
Каю берен язам җаный.
Табалмассыңыз сани[11]
Сурәткә бакып җаный.

---

[1] Моннан соң ниндидер сүз төшеп калган булырга кирәк.
[2] Һәргиз – беркайчан да.
[3] Рәфгъ – котылу, җиңеләйтү, бетерү.
[4] Мәдх әйләү – мактау.
[5] Дәфгъ идү – яклау, сурәтләү.
[6] Сәйр – йөреш; әҗна – һуштан яздырырлык, искитәрлек.
[7] Нәфкый – бу очракта: үткәреп җибәрерлек (дәва), сабырын басарлык.
[8] Бу юл ачык танылмый.
[9] Бу юл да ачык танылмый. Болай укыганда: нәгый – еларлык, зарланырлык, үлем турында хәбәр итә.
[10] Бу юл да ачык танылмый.
[11] Бу урында тиңе мәгънәсендә.

Кызыл алтын яңакларын,
Ләгъле мәрҗан дудакларын[1]
Делә керде кочакларың –
Каю берсен языйм, җаный. /76/

Әя, оҗмах хуры идеңму,
Булу йиргә иңдеңмү,
Диярга монда килдеңме,
Ирәм багындин, ай җаный.

Делең фасыйх, сүзең датлу,
Бәдыйга кеби сурәтлу,
Җиһанда сәндәй сыйфатлу,
Ки зәррә тапмадым сәмыйг[2]*.*

(31(XXV)–
33 (XXVII) битләр)

Болар шул ук Шәфгыйгә җибәрелгән шигырьләрме, әллә башка бер мәгъшукага багышланганнарымы – ансын әйтү кыен, шулай да соңгысы ихтималрак, чөнки шигырьдә ниндидер Әнҗерә авылы телгә алыну шагыйрьнең бу авылда безгә моңарчы билгесез мәгъшукасы яшәгәнлеге турында фикер йөртергә мөмкинлек бирә.

Бу күчермә 34 нче (яки XXVIII) биттәге өч строфа белән тәмамлана,

Бу мәхрүмлекдә куйгынча,
Гашыйклар тыйгыны куйгыл,
Сәнең кулыңдин үтәем,
Кәлеп газиз башып йуйгыл.

Исем китәр сәңа, җаный,
Делең каты икән ташди,
Тәрәххем[3] *берлә бакмазсән,*
Гыйшыкым хәддин ашти.

Ки ачыйгланмагыл, җаный,
Нәчән хат яза дип бәңа.
Әгәр белсәң иде гыйшкым,
Калдырдың шул заман хәлгә[4]*.*

Өченче күчермә – 11×18 см зурлыктагы 4 кәгазьле дәфтәрчә. 1621т (5583) номеры белән саклана торган бу дәфтәрчә инвентарьга һәм каталогка «Борынгы татар шагыйрьләренең кызлар турында язган шигырьләре» дип, ялгыш исем белән теркәлгән, чынлыкта исә ул бөтенләе белән Кандалый шигырьләренең күчермәсеннән гыйбарәт. Дәфтәр заман үтү белән саргайган. Беренче кәгазе буш, тик икенче битендә генә «Илаһи бәйте гыйшык» дигән язу күренә. Икенче кәгазьнең а бите:

Күреп әйтдем сәнең тулы йөзеңне,
Ишетдем бән сәнең татлы сүзеңне.
Әгәр булса бу хәл берлә күрешмәк.

Кочаклашып тел чоындин үбешмәк.
Әвәл күрдем мөбарәк буйгынаңны,
Беләлмадым вә ләкин уйгынаңны», –

дигән строфалар белән башлана. Мондагы беренче һәм өченче строфалар «Совет әдәбияты» журналының быелгы 5 нче санында (143 бит) «Беләлмадым» исеме белән басылган шигырьдә дә бар, тик андагысы да, мондагысы да бер-берсеннән бераз аерылып торалар: шигырьнең журналдагы варианты бөтенләй башкача яңгырашлы – аннан күтәренке, мәһабәт интонация ишетелеп тора, ә бу күчермәдәге редакциясендә язма әдәбияттагы традицион олылап эндәшү формасын (йөзләреңне – сүзләреңне, буйларыңны – уйларыңны) гадирәк, көнкүрештәгечә тыйнаграк формасы белән алыштырылуы

[1] Дудакларын – иреннәрен.
[2] Сәмыйг – тыңлаучы.
[3] Тәрәххем – рәхимлек, шәфкать.
[4] Заман хәл – хроник авырудай газап.

аркасында тәэсире бераз үзгәргән. Боларның кайсысы авторның үзеннән үк килә, кайсысы күчерүчеләр тарафыннан гына кертелгән – моны берничә нөсхә нигезендә генә аныкларга мөмкин.

Күчермә шул рәвешчә дәвам итә:

Сәңа хат язмакым гәрчә языкдыр,
Вә ләкин сүзең сәнен сөчекдер[1]*,*

Нә булса да гаҗәп кыйлма сүземә,
Озын гомер ходай вирсен үзеңә.

Сәна яр улмага бәнем теләгем,
Сәне алмый басылмыйдыр йөрәгем.

Әгәр мән карасам сәнең йөзеңә,
Газиз җаным сәнең илә өзелә.

Сәне бәңа насыйр итсен, ходаем,
Кочаклашып ятыр идек, җаныем.

Бу хәлемне әйтә күрмә кешегә,
Сагыш кыйлып укыгыл үз дәрдеңә.

Төрле тавыш берлә сайрар асыл кош,
Ходай язган микән бәңа матур кыз.

Матур кызның көмеш йөзек кулында,
Егет җәмалы матур кыз куенында.

Тубылгы дик кызыл бәнем туры атым,
Исән микән җаникәем, канатым. /80/

Аласым язса иде, күрсәм иде,
Билең кочып, иренеңдин үпсәм иде.

Каләм әйтде: «Имдид язмагыл күп,
Абыстутай юлига күрмәгәй хуп».

2б кәгазьдән башка үлчәмдәге, соңгы юлы *«Диеп сөйләр матур кызлар»* җөмләсе белән тәмамлана торган 5 строфалы шигырь китә. Мәсәлән, шулардан беренчесе:

Чүсәнә, абзый, чүсәнә,
Кысыбрак яхшы сәүсәнә,
Күп сәүгәч күңлем улыр», –
дип сөйләр матур кызлар[2]*.*

Бу шигырьдән соң «тәмам» дип куелса да, шул сүзнең өстеннән үк Сахипҗәмалга багышланган шигырьләрнең баштагы ике строфасы күчерелеп китә. Ләкин Сахипҗәмал исеме, күчерүче гаебе беләнме, Хәбибҗәмал исеме белән алыштырылган.

3а кәгазь 2а кәгазьдә өзелгән шигырь үлчәмендәге юллар белән башлана:

Йөзең күргәч дидем: «Әл-хәмд-
лиллаһ»,
Буең күргәч укыдым «Кол һү аллаһ»!

Каләм алдым – тагын азрак язасы,
Китә төшсен абыстутай мазасы.

Сәнең буең гаҗәп хәйран икәндер,
Ходай сәне бәңа язган микәндер.

Сәне анда, бәне монда яратты.
Арамызда олуг урам яратты.

Сәне бакча эчендә гөл яратты.
Бәне сайрамага былбыл яратты.

Сәнең сайрамакың дидар өчендер,
Бәнем сайрамакым син яр өчендер.

Болардан баштан өченче һәм соңгы ике строфа «Совет әдәбияты»нда «Җаным корбаның улсын» исемендә бастырылган шигырь эчендә дә күренә, тик андагы мондагыдан бераз аерыла.

Басмада:

Сәнең йөзең кояш дик нур икәндер,
Ходай сине миңа язган икәндер.

Язмада исә беренче юлга рифмадаш булып «микәндер» сүзе килә. Бу күчерүченең хатасы гынамы, әллә шагыйрьнең,

[1] Сөчек – төче, тәмле. Сөчүк сүзең – тәмле телең.

[2] Бу шигырь Г. Кандалый шигырьләре дә кертелгән «Мәгъшукнамә» исемле кечкенә җыентыкта басылган. Казан, 1880. 28 б.

мәгъшукасының ходай тарафыннан аңа язылуына катгый ышанып әйтүдән бигрәк, икеләнеп, шөбһәләнеп әйтүеме – моны ачыклау кыен. Ике арадагы строфа да «Сән һәм бән» исеме белән бастырылган шигырьдә башкачарак яңгырый:

Сәне анда, бәне монда яратты,
Бәне сәңа, сәне бәңа каратты[1].

Күчермәнең бу битендәге һәм 2а кәгазьдә күчерелгән шигырьләр шагыйрьнең кайсыдыр мәгъшукасына багышланган озын, эзлекле, бәйләнешле шигырь текстының чәчелдекләре, чүпләндекләре булырга кирәк.

Шушы ук биткә соңгы юлы «Ятар микән матур кызлар» дип тәмамлана торган 5 строфалы шигырь урнаштылырган. Мисал өчен, шулардан икенчесе:

Мендәр куеп күкрәгенә,
Кулын куеп беләгенә,
Түзә алмый йөрәгенә,
Ятар микән матур кызлар.

3б һәм 4 кәгазьләргә Сахипҗәмалга багышланган шигырьләрнең башы һәм шуннан ук мужик тормышы-көнкүрешенең, шагыйрь карашынча, иләмсезлеген тасвир иткән өлешләре күчерелгән.

Бу дәфтәрчәнең соңгы битендә (4б кәгазь) «1869» датасы тора. Моны шигырьләрнең күчерелү елы итеп кабул итәргә мөмкин булса, бу дәфтәрчә Кандалый заманына якын торган күчермә буларак игътибарга лаеклы була ала. /83/ Бу дәфтәр Кандалый шигырьләреннән күңеле хушланган берәр шәкерт тарафыннан күчерелгән булырга кирәк, – дәфтәрнең рәвеше һәм язу почеркы шуны күрсәтә.

Дүртенче күчермә 1696 т (5686) номеры белән саклана торган 8×11 см зурлыктагы 10 кәгазьле җыентык эчендә. Инвентарьга һәм каталогка «Җыентык. 1 – Бәдавам китабы, 2 – Кызлар хаты» исеме белән кертелгән. Тәртипле күчерелгән җыентык булудан бигрәк, төрле вакытта төрле кешеләр тарафыннан язылган, тетелгән, таркау кәгазьләрнең теркәлмәсеннән гыйбарәт. Шушы теркәлмәгә «Бәдавам китабы» һәм бер бәет (суга баткан Рабигага карата чыгарылган), җир сату килешүе һ.б. күчерелгән кәгазьләр арасына элеге «Кызлар хаты» исеме белән телгә алынган 15×20 см зурлыктагы урталай бөкләнгән кәгазь кыстырып тегелгән. Бу кәгазь яны белән тора һәм шул уңайда гына укыла. Кәгазьнең уң һәм аскы кырыйлары тетелгән, шуңа күрә аскы өлешендәге язулары җуелган. Кәгазьнең өске ягына Сахипҗәмалга багышланган /84/ шигырьләрнең баштагы 4 строфасы күчерелгән,

Сәңа җанкәм, догам итүем,
Догам илән сәлам итдем,
Сәламләрнең соңы, җанкәм,
Язып гозер кәлам итдем, –

дигән юллар белән башлана. Шигырьнең «Фәвакиһ әл-җөләсаэ»-дә басылган нөсхәсе белн чагыштырып караганда, монда бераз үзгәлек күзгә чалына: беренче юлда «дога» сүзенә тартым кушымчасы ялганган. Калган строфаларда мәгъшуканы югары

[1] Совет әдәбияты, 1960. № 5. Б. 140.

стильдә сыйфатлый торган «гүзәл» сүзе гадирәк, көнкүрештәгечә тыйнаграк «матур» сүзе белән алыштырылган. Басмадагы «Түзәр хәлем дә калмады» юлы монда «Түзәр дә хәлем калмады» рәвешендә килә. Аннан соң, икенче күчермәдәге кебек, Кандалый шәхесенең үз җирләге белән генә бәйләнгән исемнәр, төбәк-җир атамалары гомуми төшенчәләрне тәгъбир итә торган сүзләр белән алыштырылган. Нәтиҗәдә икенче һәм өченче строфалар шундый рәвеш алган:

Матур сән – илләрдә бер,
Күңелләргә ярауда бер,
Матур сән күз карауда бер,
Дәхи сөйләргә телләрдә.

Мәхәббәтең лә дәрдендин,
Сәнеңчөн сәнең артыңдин,
Сәнең илеңә вардым мин,
Елап-сыктап сәбилләрдә.

Кандалый текстының күчерүче тарафыннан үзгәртелүе шигырьне башка мәгъшукаларга да тәкъдим ителерлек гомуми мәгънәгә ия булган рәвешкә китерү максатында эшләнгән булырга кирәк. Шушы ук хәл кәгазьнең аскы яртысында да күренә. Анда Фәрхисөрурга багышланган шигырьләрдән азактагы 4 строфасы күчерелгән. Монда «Фәрхи(сөрур)» исеме урынына «җаным» сүзе куелган:

Та сәлам биргәнчә, и җаным сөрур,
Кан кеби буынларымда тик йөрер.

Сормыйсын лә, җаный, үткән кичәми,
Йоклыймынму, я сагышлап кичәми.

Йокламыймын, каплап алды сагышың,
Җанашым, җанашым, җанашым.

«Хатыма каршы хат бирсәң, бәне сәүгәнләрең хак булыр... Бәс, бу хатны мәсхәрә тарыйклаян язмадык, сәни алмак нияте берлә яздык... Аллаһы тәгаләдин өмид идеп язучы үзеңезгә...» – дигән юллардан да моның бер егет тарафыннан сөйгәненә күндерелгән мәктүп булуы ачык беленә.

Кәгазьнең уң кырыена 2 гыйшкый халык җыры язылган. Теркәлмәдәге кәгазьләр арасында шушы хатның ертыклары да бар. Аларда да, халык җырлары белән беррәттән, Кандалый шигырьләре («Ятар микән матур кызлар») күчерелгән булган. Бу факт шагыйрь иҗатына караган шигырьләрнең халык күңеленә тирән керүе турында сөйли.

Сүз уңаенда шуны әйтеп китик: элекке вакытта егетләрнең мәгъшукаларына җибәрә торган бизәкле-чуклы гыйшык хатларына, еш кына, Кандалый шигырьләре кертеп җибәрелә торган булырга кирәк. Алар гашыйкның кичерешле хисси хатында халык җырлары белән бергә үрелгәннәр. Мәсәлән, бер гыйшык хатында:

Кызарып чыккан кояшка,
Каршы барма – пешәрсән,
Бәне ташлап җатны сәүсәң,
Сикреп утка дөшәрсән, –

дигән халык җырыннан соң, Кандалыйныкы икәне ачык беленеп торган шигырь /87/ килә:

Әя җаным, кылыл алмам,
Ки сәндин гайрене алмам,
Насыйп булса сине алам,
Килермүсән бәңа, җаный[1].

Гел шигырь белән генә язылган гыйшык хатларына

[1] Көнчыгыш кулъязмалары фонды. № 480 т (3103). 11а яки 7б кәгазь.

(Көнчыгыш секторында алар 20 гә якын) да Кандалыйныкылар кереп киткәләгән булырга кирәк. Мәсәлән, бер шигъри хатта Кандалый шигырьләрен хәтерләтә торган шушы юллар бар:

Сәлам яздым, җаный, сиңа, каләм каш,
Бу серемне кешегә әйләмә фаш.

Күреп, җаный, сәнең зыйфа буеңны,
Беләлмадым вә ләкин һәм уеңны.

Бу җалнумы бер таш та белер иде,
Берәү булса кызганып килер иде[1].

Хәер, болар һәм мондыйларның шагыйрьнең рухына, үлчәменә ияреп язылган булулары да бик мөмкин.

Бишенче күчермә алдагыларга охшамавы, сәерлеге белән аерылып тора. Кандалыйның Сахипҗәмалга багышланган шигырьләре күчерелгән бу бер табак кәгазь 234 ф (1544) номеры белән саклана торган фарсыча кулъязмага тышлык хезмәтен үти. 15×22 см зурлыкта 12 кәгазьле бу дәфтәргә Баһаветдин Гамилинең «Сәваних фи сәфәр әл-хиҗаз» исемле фарсыча әсәр күчерелгән. 12 кәгазьдә мелла Биккинә углы Мөхәммәтҗан тарафыннан 1848 елда күчерелүе күрсәтелгән. Тышлык кәгазь дәфтәргә очраклы гына элеккән булырга кирәк. Ул бик иске, саргайган, каралган, төрле май таплары сеңгән, таушалган. Бик җентәкләп караганда гына монда рус хәрефләре белән нәрсәдер язылуын аерып була. Кәгазьнең бу хәлдә булуы аның озын юл үтүе, шактый озак гомер кичерүе турында сөйли. Кәгазьнең чит-читләре тетелеп төшкән, шунлыктан шигырь юлларының баштагы сүзләре танылмый. Бит тәртибе, Европа-рус язу культурасындагыча, сулдан уңга таба бара.

Шигырь юллары битне урталай бүлеп торган ике багана рәвешендә күчереп төшелгән 1а кәгазь:

Дигел Кандалга бер хәзрәт,
Сәңа гыйшкы төшеп кәсрәт, –

дигән юл белән башланып китә һәм: /89/

Тутам вар ди-ди уйнама,
Көтәр дип тә һич уйлама,
Ходачөн җанны кыйнама,
Сәхипҗәмал абыстайла, –

дигән строфа белән тәмам була. 1б кәгазьдә шуның дәвамы китә.

Бу күчермәнең рәвешен күз алдына китерү өчен 1б кәгазьнең башындагы берничә юлының хәрефкә-хәреф күчермәсен китерик (…кәгазьнең тетелгән өлеше):

…булъгулъегачемъболъ	Ябылъбылъсандугачемъ бул
…мъгагелаземъбуъ	Сахепъзамалъ Абестайла
…илаоемъкунемъ	Саненъилаконемътунемъ
…илатушемъ унемъ	Утадуръи Абыстайла
…ташлапъ ебарсанъ	Сане мотъекетъбашлапъ ебарсенъ
…гаръ Санъбане ташлапъ	Санеберъ мотекетъбашлапъ
…Ат чекарипъ фашлапъ	Хор итсенъи Абыстайла
…зенъ Алмасенъ	Салепдахедасалмасенъ
…ъ Лекендакалмасенъ	Куненътунендаеглайла
…надан мажекъ	Санабулдемъдебанъгашекъ
…масенъулъфасыкъ	Ярармешулъ Абыстайла

[1] Көнчыгыш кулъязмалары фонды. № 480 т (3103). 2а–3а кәгазьләр.

Бу шигырьләрне К. Насыйри бастырган нөсхәсе белән чагыштырып караганда, монда кайбер үзгәлекләр күзгә чалына, шулай ук басмада булмаган берничә строфа бар.

Шушы үрнәктән күренүенчә, бу ниндидер тәртипле, эзлекле, эшләнгән язу түгел. Татар телендә дә, рус телендә дә бердәй әйтелешле авазлар, аеруча тартыклар шактый төгәл билгеләнсәләр дә, татар теленә генә хас авазларга карата моны әйтеп булмый. Бу авазлар рус телендәге аңа теге яки бу дәрәҗәдә якын аваз хәрефләре белән бирелгәннәр. Бу үзе билгеле бер кагыйдә белән, эзлекле рәвештә үткерелми, мәсәлән, бер ук строфада көнем сүзе күнемъ, конемъ рәвешләрендә язылган. «Бул» сүзе «болъ» һәм «булъ» формаларында кабатлана. «Һ» авазы «г» хәрефе белән «җ» «з» белән, «ң» авазы «н» хәрефе белән бирелә. Ул заманның искәлифтәге имласында ике вау хәрефе белән языла торган сүзләр «оу» тезмәсе белән бирелгән. Мәсәлән,

Еларсанъичениоупъ *(еларсән эчеңни ыып)*
Келепъсорадыгаръелда *(килеп сорады һәр елда)* (2а кәгазь)
Елама и занекай ла *(елама и җаныкай ла).*

Сүзләрнең бер-берсеннән аерылмыйча язылуы да каләм иясенең язу культурасы чамалы икәнен күрсәтеп тора.

Күчерүченең кем булуы хакында төрлечә фараз итеп карарга мөмкин. Язуны керәшен татарга (әйтик, алар өчен махсус алфавит төзелгәнгә кадәрге дәвергә) нисбәт биреп булмый, чөнки аның фарсыча кулъязмага тышлык булып керүе шөбһәле хәл. Татар телен белгән рус кешесе белән дә нәкъ шул ук хәл. Татар телен гыйльми тикшергән, руслар өчен татар хрестоматияләре чыгарган рус галимнәреннән калган дияргә дә урын юк, чөнки бу грамотасыз, академик мохиттан ерак тора торган язу. Аннан соң кулъязманың көтепханәгә керү юлы да анык билгеле: Казан үзәк шәрык көтепханә-музеена Миргазиз Укмасый тарафыннан 1923 елда бүләк ителүе турында язу бар.

Язуның тышкы кыяфәте: «Бу татар язуында да, рус теле һәм рус язуында да аз-маз сукалый белә торган татар кешесе каләменнән чыкмадымы икән?» дигән уйга этәрә. Солдатта, туган җирдә читтән, рус арасында йөргән, аннан русның 32 хәрефен аера белеп кайткан кешенең буш вакытларда каләмен эшкә җибәреп каравы, каләмен күнегерү белән шөгыльләнүе, хәтта үз кирәкләре өчен кайбер нәрсәләрне я татарча, я рус хәрефендә күчереп куюы мөмкин булмаган хәл түгел.

Әгәр дә инде бу очракта Кандалый шигырьләре кебек җиңел аңлаешлы, җанга ягымлы, күңелне рәхәтләндерерлек күчергеч туры килгән икән, бу инде шагыйрьнең тәэсир итү көче турында сөйли.

Билгесез «писер» бик мавыгып күчергән. Күчергеч хезмәтен безгә билгеле булмаган ниндидер язма нөсхә (әлбәттә инде ансы татар язуында – искәлифтә булырга тиеш) үтәгән булырга кирәк. Күчерүче, югарыдагы үрнәктән

күреп киткәнчә, татар текстын рус хәрефләренә ярыйсы гына җаен белеп сала, урыны-урыны белән, үзе аңлапмы-аңламыйммы, хәрефкә хәреф күчерә. Мәсәлән, искәлифтә *әлиф, и, р* хәрефләре белән языла торган (сүз иске орфография турында бара) *ир* сүзе *айр* рәвешендә күчерелгән:

2а кәгазь:

Газазилдик сөрелүбән
Китеп, булганда мәһҗүрә.
И тумачи буалмассән
Саваплы дәхи мәәҗүрә, –

дигән строфа белән башлана.

Шигырьләрнең беренче кәгазьдә өзелгән строфа белән икенче кәгазьдә башланган строфа арасында К. Насыйри бастырган нөсхә буенча тагын да шигырьләр булырга тиешлеген искә алсак, бу бер табак кәгазьнең Кандалый шигырьләре күчерелгән бөтен дәфтәрдән кубып төшкән булуы хакында фикер йөртергә мөмкин.

2 кәгазьдә дә күчермәдә кайбер үзгәлекләр (шигырь юлларының саташтырылу, аерым сүзләрнең урыны алыштырылу) күренә. Боларның кайберләрен каләм иясенең язу культурасы, күчерү осталыгы түбән булудан килә дип карасак, бәгъзеләрен күчергечтәге төгелсезлекләрнең кабатлануы дип карарга туры килә.

Күчермә:

Бу сүзләрне сынап үзең
Мәгашең рәүнакын бозсаң,
Китәлмас никадәр сузсаң
Миңа «кил» ди-ди кул гына, –

дигән строфа белән өзелә.

Бу күчермә XIX гасыр урталарыныкы булырга кирәк.

Әдәбият тарихчылары тарафыннан Кандалыйныкы итеп карала торган шигырьләр төрле язма китапларның өстәмә кәгазьләрендәге язулар арасында да очрый. Мәсәлән, 621 т (3740) номеры белән саклана торган «Гыймад әл-ислам» исемле язма китапның 1 кәгазенә, 1866 елга караган хроник истәлекләр һәм төркичә шигырьләр белән беррәттән, соңгы вакытта «Аерма» исеме белән басылган шигырь күчерелгән. Шул ук шигырь 1973 елгы шигырьләр җыентыгында да бар.

1487 т номерлы «Мөхәммәдия» китабының беренче кәгазендә Кандалыйның шушы билгеле строфасы тора:

Әя җаным, абыстаем,
Кызыл алмам, тулан аем,
Сәнең өчен кышын-җәен,
Сызып агыла җөрәк маем.

Әдәбият тарихчылары тарафыннан Г. Кандалыйга нисбәт бирелә торган шигырьләр 2119 т (3122) номеры белән саклана торган дәфтәр эчендә дә бар. Дәфтәрдәге шигырьләр «Бәйте әүвәл» исеме астында шушы строфалар белән башлана:

Аһ бәнем шум хәлгымчөн
Тугмакың ай гөл газар.
Күрмәк өчен гөл йөзеңне,
Гаҗиз улдым бикарар.

Йөрер ирдем бер вакытта
Карьяңездә көндезем
Сәрви кад сурәтеңи
Күрде шул дәмдә күзем…

Бу шигырьләрдә дә мәгъшуканың гүзәл сыйфатлары тасвирлана. Шигырьләрнең үлчәмендә халык җырларына һәм Кандалый поэзиясенә хас җиңеллек сизелә:

Дөшем эчрә күредм сәни,
Буйларың – бәдәнең зыйфа,
Йөзеңә нәзар улдым
Һай җаным кыйлдым фида

Шул сәбәптин күрмәклеккә
Арзу кыйлдым бән сәне,
Күрдем ирсә кыйшык дәрде
Ирешде бәнем сары, –

дигән строфа белән бу дәфтәрдәге шигырьләр өзелә.

Кандалыйга нисбәт бирелә торган шигырьләрнең күчермәләре 1973 номерлы язма шигъри җыентык эчендә дә очрый.

Көнчыгыш кульязмалары секторындагы җыентыклар эчендәге әлегә һичкем тарафыннан өйрәнелмәгән шигырьләрнең кайберләре форма ягыннан да, эчтәлек җәһәтеннән дә Кандалый шигырьләрен хәтерләтәләр. Аларның Кандалыйныкымы, әллә бүтән шагыйрьләрнекеме икәнлеге ышанычлы чыганаклар нигезендә генә аныкланырга мөмкин. Шундыйлардан, мәсәлән, 540 т (3201) номеры белән саклана торган җыентыкның 41–42 кәгазьләрендә күчерелгән шигырьне күрсәтергә була. Шагыйрь бер кызга мөрәҗәгать итеп, аңа галим иргә чыгуның кирәклеге турында сөйли. Шигырьдә галим ир белән булган тормышның рәхәтлеге бөтен ваклыклары белән гәүдәләндерелә:

Дәер: «Җаный» тиз ук торса,
Самавари пархан кыйлса,
Кәтереп янмыза куйса,
Дәер бикәгә: «Әй җаный».

Бери-беринә кул салып,
Самаварга кул салып,
Ки чәйнеккә чәен салып,
Гыйшрәт кыйлса һәр ани

«Кушылдырды безе мәүла,
Китер чәй – балини алга
Куең һәм сән өстәлгә
Эчәек бик хозур ани»

Утырып икесе анда,
Самаварны алып алга,
Сузарлар кулларын балга,
Ки мәндин яхшысы кана...

(41б кәгазь)

Рухы белән дә, тел-стиле белән дә бу нәкъ Кандалый. Шагыйрь мәгъшукасының наданга баруын теләми, хәтта, наданга барырга батырчылык иткән хәлдә, каргыш сүзләрен яудырудан да тартынып тормый. Шигырь:

Нә мәгъкулдән хәбәр кәлсә,
Атаң бирмәгә кыйлса,
Мөһеренә милйун салса,
Аны кабул кыйлып алма.

Мөләем дәгелә барсаң,
Барып ташпулата керсәң,
Мәхәббәтсез билә торсаң,
Суган булыр сиңа алма, –

дигән строфа белән өзелә. Бу шигырь билгеле мәгъшукаларга җибәрелгән хатларданмы, әллә башка бер мәгъшукага багышланганмы – анысы алдагы эзләнүләр нәтиҗәсендә генә ачылуы мөмкин. Үлчәме белән дә, рухы белән дә Кандалыйны хәтерләтә торган шигырь 1262 т (4816) номеры белән саклана торган дәфтәрдә дә, 649 т (3949) номерлы җыентыкта да бар (69а кәгазь). Көнчыгыш кульязмалары секторындагы Г. Кандалыйга бәйләнешле әһәмиятле күчермәләр хәзергә әнә шулар. Әлбәттә, болардан башка да төрле җыентыклар эчендә, китапларның өстәмә кәгазьләрендәге төрле язулар арасында Кандалый шигырьләре очравы мөмкин. Әмма

хәзергә билгеле кадәресе генә дә шагыйрьнең халыкта киң таралуы, популярлыгы турындагы төшенчәләребезне киңәйтергә ярдәм итә, шигырьләрнең текстын аныклау буенча эшләүчеләргә – текстологларга материал бирә. Тагын да тулырак күчермәләрнең табылуы бигрәк тә әһәмиятле булыр иде.

Гомумән, Көнчыгыш секторындагы кулъязмалар арасында Кандалый шигырьләре шактый күп очрый. Дөрес, бер генә очракта да авторның күрсәтелмәве, күчерелү вакытының куелмавы болардан мәгълүмат алу эшен бераз кыенлата. Ләкин, язу үзенчәлеге, кәгазеннән чыгып, аларның нигездә XIX гасырның урталарына, II яртысына караулары билгеләп була.

Бу күчермәләр шигырь текстлары туплау, тикшерү белән шөгыльләнүчеләрнең кулга алырлык материалларын киңәйтәләр. Боларны һәм кулъязмалар эчендәге башка шигырьләрне җентекләп тикшерү нәтиҗәсендә Кандалыйның һәм шулай ук элгәреге башка шагыйрьләрнең тагын да зуррак, тулырак, мәгълүматлырак җыентыкларын чыгарырга мөмкин булачак.

Текстны басмага әзерләде:
Әлфрид Кашаф улы Бостанов,
Санкт-Петербургтагы Европа университетының
тарих факультеты профессоры